

Oorlog en bezetting

DAVID BARNOUW

Oorlog en bezetting

Nederland in 1940-1945

De geschiedenis in topstukken uit het NIOD-archief

© David Barnouw, 2015
© *Nederlandse uitgave* Hollands Diep, Amsterdam 2015
© Omslagfoto: Beeldbank WO2-NIOD
Boekverzorging Brigitte Slangen

ISBN 978 90 488 2664 3
ISBN 978 90 488 2665 0 (e-book)
NUR 680

www.hollandsdiep.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

OVERAMSTEL
uitgevers

www.overamstel.com

Voorwoord 7

Inleiding 9

1	De Duitsers vallen binnen / 10 mei 1940	10
2	De Duitse opmars / 14 mei 1940	12
3	Het bombardement op Rotterdam en de capitulatie / 14 mei 1940	14
4	Een garnizoensplaats onder Duitse bezetting / 14 mei 1940	16
5	NSB'ers massaal gevangengezet / 10-15 mei 1940	18
6	De Nederlandse pers laat zich muilkorven / 17 mei 1940	20
7	Beginnend verzet: De Geuzen / 18 mei 1940	22
8	Levensmiddelen op de bon / 22 mei 1940	24
9	Nederlandse soldaten in de Opbouwdienst en de Arbeidsdienst / 8 juni 1940	26
10	De eerste demonstraties op Anjerdag / 26 juni 1940	28
11	Vrijwillige arbeid in Duitsland / halverwege 1940	30
12	Allen één in De Nederlandsche Unie / augustus 1940	32
13	Londen: een regering in ballingschap / 31 augustus 1940	34
14	Joden worden uitgesloten / 31 oktober 1940	36
15	Alle sociale hulp in de Winterhulp / oktober/november 1940	38
16	Burgers kopen jachtvliegtuigen: het Prins Bernhard Fonds / eind 1940	40
17	Sport heeft niets met politiek te maken / januari 1941	42
18	Van rellen naar de Joodsche Raad / 13 februari 1941	44
19	De Joodsche Raad en de Februaristaking / februari 1941	46
20	De grootste vakbond gaat door de knieën / 18 april 1941	48
21	Sneuvelen in het oosten: de Waffen-ss / 30 juni 1941	50
22	De ss in Nederland / juni/juli 1941	52
23	De Joden beroofd / 18 september 1941	54
24	Duitse soldaten in Nederland / oktober 1941	56
25	Een Joodse cultuurtempel in Amsterdam / 16 november 1941	58
26	Mussert en zijn eed van trouw aan Hitler / 12 december 1941	60
27	De Joodse werkkampen als voorportaal van Westerbork / 21 januari 1942	62
28	De familie Frank wil naar Amerika / 27 januari 1942	64
29	Afscheidsbrief van een ter dood veroordeelde verzetsstrijder / 3 mei 1942	66
30	Mussert en Rost van Tonningen / 8 mei 1942	68
31	Propaganda in de bioscoop in Hollandsch Nieuws / juni 1942	70
32	Duits en Nederlands Kultuurleven / juni 1942	72
33	De Joodsche Raad als beschermer? / halverwege 1942	74
34	Nederlandse kolonisatie in het Oosten / halverwege 1942	76
35	Duitse vorderingen / juli 1942	78
36	De Joden moeten 'werken' in het oosten / 18 augustus 1942	80
37	Geallieerde bommen op Nederland / 27 augustus 1942	82
38	De NSB herschrijft de Nederlandse geschiedenis / 29 augustus 1942	84
39	Nederlandse dienstplichtigen overzee / 31 augustus 1942	86
40	Een Duitse generaal zonder scrupules / 5 oktober 1942	88
41	Gemengd-gehuwde Joden toch vervolgd / 21 oktober 1942	90
42	'Raszuiver' als hoogste nazi-kenmerk / 6 november 1942	92
43	De Joodse bergstichting / 16 november 1942	94
44	De foute burgemeester van de gemeente Hilversum / 7 december 1942	96
45	Nationaalsocialistische vrouwen in Nederland / 1943	98
46	Weinig Engelandvaarders via de Noordzee / 9 januari 1943	100
47	Koopvaardij / 18 januari 1943	102
48	De Hollandsche Schouwburg en de crèche / 5 april 1943	104
49	De Jodenjagers van de Kolonne Henneicke / 6 april 1943	106
50	Het Tweede Front in Europa / 15 april 1943	108
51	Massastakingen in 1943 / 30 april 1943	110
52	De gevolgen van de stakingen / 2 mei 1943	112

- 53 Vreemde troepen in Duitse dienst aan de Nederlandse kust / **8 mei 1943** 114
- 54 Verplicht werken in Duitsland / **eind mei 1943** 116
- 55 De Joodse kindertransporten uit Vught / **5 juni 1943** 118
- 56 Geen echte kerkelijke eenheid tegen de bezetter / **5 juni 1943** 120
- 57 Luchtalarm / **1 augustus 1943** 122
- 58 Evacuatie Den Haag / **27 augustus 1943** 124
- 59 Boerendagen in gijzelaarskamp Beekvliet / **3 en 4 september 1943** 126
- 60 Jodenvervolging: afpersing en verraad / **half september 1943** 128
- 61 Klokkenvorderingen / **1 oktober 1943** 130
- 62 De Nationale Jeugdstorm / **1 oktober 1943** 132
- 63 De Geheime Dienst Nederland / **28 november 1943** 134
- 64 Verraders, liquidaties en het Signalementenblad / **december 1943** 136
- 65 De Duikelaar, blad voor onderduikers / **15 januari 1944** 138
- 66 Water als verdediging: de inundaties / **maart 1944** 140
- 67 Van Westerbork naar Auschwitz / **3 april 1944** 142
- 68 Het precisiebombardement op Kleykamp / **11 april 1944** 144
- 69 Spitten voor de Moffen / **24 april 1944** 146
- 70 Vechten voor de vijand: de Landstorm Nederland / **24 april 1944** 148
- 71 Wilhelmina en de illegale pers / **lente 1944** 150
- 72 Nazi-opvoeding aan de Reichsschule / **18 juni 1944** 152
- 73 Het Militair Gezag en geen Bijltjesdag / **12 september 1944** 154
- 74 Vóór Market Garden losbreekt / **13 september 1944** 156
- 75 De Slag om Arnhem / **17-25 september 1944** 158
- 76 De Spoorwegen gaan staken / **september 1944** 160
- 77 Al het verzet onder de Binnenlandse Strijdkrachten / **september 1944** 162
- 78 Het einde in zicht / **september 1944** 164
- 79 Geruchten tijdens de bezetting / **28 september 1944** 166
- 80 Duitse reacties op de Spoorwegstaking / **4 oktober 1944** 168
- 81 De razzia in Rotterdam / **10-11 november 1944** 170
- 82 Sabotagedaden door het verzet / **24 november 1944** 172
- 83 Verweer tegen de Hongerwinter / **27 november 1944** 174
- 84 Sint Nicolaas in de oorlog / **5 december 1944** 176
- 85 Profiteren van de hongersnood / **4 januari 1945** 178
- 86 Het verzet in Amsterdam / **begin 1945** 180
- 87 De Noordoostpolder als onderduikparadijs / **13 januari 1945** 182
- 88 Vervalsingen als vorm van verzet / **19 februari 1945** 184
- 89 Hongertochten / **24 februari 1945** 186
- 90 Kinderuitzendingen / **26 februari 1945** 188
- 91 Zwitserland wordt bedankt / **28 februari 1945** 190
- 92 De zogenaamde aanslag op Rauter / **9 maart 1945** 192
- 93 Het Zweedse Rode Kruis / **10 maart 1945** 194
- 94 De bevrijding Oost-Nederland / **1 april 1945** 196
- 95 De Georgische opstand op Texel / **6 april 1945** 198
- 96 Voedseldroppings tegen de hongersnood / **april 1945** 200
- 97 Bevrijding, maar niet voor iedereen / **mei 1945** 202
- 98 Wilhelminaproclamatie / **mei 1945** 204
- 99 Nederland bevrijd! / **mei 1945** 206
- 100 Texel: niet kaalknippen! / **11 mei 1945** 208
- 101 Terugkeer en opvang / **mei 1945** 210

Personenregister 212

Vindplaats documenten 214

Zonder bronnen geen geschiedenis. Of ze nu gedigitaliseerd zijn of niet, bronnen vormen de zichtbare sporen van het verleden waarop elke historicus zijn of haar onderzoek baseert. Eén bron kan de loop van een geschiedverhaal bepalen. Toen ik voor mijn proefschrift onderzoek deed naar het leven van de negentiende-eeuwse Italiaanse Gualberta Beccari, hielp de uiteindelijke vondst van één brief mij allerlei tot dan toe onverklaarbare raadsels in perspectief te zetten. De brief toonde aan dat haar vader aan syfilis leed. Daardoor stierven de vele zusjes en broertjes van Gualberta kort na hun geboorte. Dit met schaamte en schande bedekte feit, was bepalend voor Gualberta's leven en dus ook voor mijn biografie.

Het vinden van relevant bronnenmateriaal is bij uitstek van belang als het om fenomenen als oorlog, vervolging en genocide gaat. Die schreeuwen om kennis, maar tegelijkertijd is die kennis vaak zeer moeilijk te verkrijgen, omdat propaganda het zicht op wat gebeurd is sterk bemoeilijkt. Geen wonder dat na periodes van oorlog en geweld, doorgaans een sterke 'wil tot weten' de kop opsteekt. Oorlog raakt iedereen, en dus zijn niet alleen professionele historici op zoek naar sporen van het oorlogsver-

leden. Velen willen weten wat gerucht was, wat propaganda, en wat echt heeft plaatsgevonden.

Vanaf het begin van de oprichting van het NIOD, op 8 mei 1945, stond alles in het teken van het verzamelen van zo veel mogelijk relevante bronnen als basis voor waarheidsgetrouwe geschiedwerken. Annemieke van Bockxmeer vertelt daarover in haar proefschrift *De oorlog verzameld: het ontstaan van de collectie van het NIOD*, Amsterdam 2014. Nog steeds bestaat het grootste deel van de collectie van het NIOD uit wat toen verzameld werd. Hoe verder die periode van ons af komt te staan, hoe groter het verlangen wordt om dat verleden op te roepen door middel van de oorspronkelijke documenten, foto's, tekeningen, brieven, dagboeken en strooibiljetten. Ook wanneer alle levende getuigen zijn overleden, vormen deze bronnen het blijvende bewijs dat alles echt is gebeurd.

Dit boek nodigt uit tot een terugkeer naar de lotgevallen van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Een terugkeer die hopelijk leidt tot nieuwe geschiedverhalen over deze zo belangrijke en beladen periode.

Marjan Schwegman
Directeur NIOD

De afgelopen zeventig jaar zijn vele tienduizenden artikelen, boeken, radio- en televisieprogramma's, documentaires en speelfilms verschenen, die op de een of andere manier gebruik hebben gemaakt van de honderdduizenden documenten, foto's en tekeningen die sinds 1945 door het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies zijn verzameld. Iedereen heeft ze gebruikt: journalisten, studenten, scholieren, wetenschappers, huisvrouwen en filmmakers. En iedereen blijft ze gebruiken, nu en in de toekomst.

Documenten van de Tweede Wereldoorlog verzamelen, archiveren en beschikbaar stellen, was een van de hoofdtaken van het instituut dat daarom Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie ging heten. Dat heeft geresulteerd in meer dan 18.000 archiefdozen, die naast elkaar een lengte van 2.350 meter beslaan. Dat komt neer op meer dan zestien miljoen pagina's, en niemand heeft natuurlijk al die pagina's ingezien; dat maakt archiefonderzoek dan ook zo spannend. Het zal lang duren voor ook maar een deel van al die papieren gedigitaliseerd is en dat zullen dan vooral de allerbelangrijkste documenten zijn. Daarnaast zijn op www.beeldbankwo2.nl meer dan 150.000 NIOD-documenten toegankelijk: voornamelijk foto's, maar ook affiches en tekeningen.

Over enige jaren zal het bijna onmogelijk zijn om nog directe getuigen van de Duitse bezetting te interviewen en dan zullen de verzamelde documenten nog belangrijker worden als je iets wilt weten uit die belangrijke periode uit de geschiedenis. En gelukkig zijn onder die documenten ook tal van interviews die tijdens of na de oorlog zijn afgenomen met slachtoffers, helden en daders.

De documenten zijn papieren getuigen van grote en kleine gebeurtenissen, zaken die we vroeger wellicht onbelangrijk vonden. Er zijn documenten die vaak te zien zijn geweest in documentaires of

boeken, maar de meeste zijn – op een enkele zin of verwijzing na – nog nooit getoond.

Je kunt één enkel document nemen om een kleine of grotere gebeurtenis te beschrijven, maar je kunt ook meerdere documenten gebruiken om een reeks van gebeurtenissen te laten zien. Het document staat dan centraal, en krijgt verdere inhoud door een uitleg of beschrijving. In dit boek staan meer dan honderd documenten centraal over Nederland onder de Duitse bezetting. Het boek beslaat de periode van mei 1940 tot mei 1945, van een Duits pamflet in Den Haag, dat oproept om het vechten te staken, tot een Nederlands affiche op Texel dat oproept geen meisjes of vrouwen kaal te knippen. Het gaat over de Duitse bezetter en zijn handlangers, over burgemeesters en verzetsmensen, over de Jodenvervolgving, over het leven in Nederland en de Nederlanders in Londen, maar ook over goed en fout.

Het is opmerkelijk hoeveel affiches uit de oorlog ook echt document zijn. De Nederlandse en de Duitse overheid maakte zeer veel bekend per affiche, die op strategische plaatsen werden aangeplakt en waarvan de inhoud via mond-tot-mondreclame zijn weg vond.

Bij de bijbehorende teksten ben ik, zoals vele oorlogshistorici, schatplichtig aan *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van dr. L. de Jong. Dit naslagwerk is sinds een paar jaar ook online te raadplegen. Toch heb ik geprobeerd per document een Nederlandstalige studie uit de steeds omvangrijker wordende wo2-bibliotheek op te nemen. Zonder hulp van mijn oud-collega's bij het NIOD zou dit boek niet tot stand zijn gekomen. Dank aan Marjo Bakker, Hubert Berkhout, Harco Gijsbers, René van Heijningen en René Potkamp.

David Barnouw

De Duitsers vallen binnen

In de vroege morgen van vrijdag 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. Het was voor het overgrote deel van de bevolking een complete verrassing, want de gedachte was dat het neutrale Nederland, net als in 1914-1918, buiten een oorlog zou blijven. De regering en de legerleiding wisten wel beter, want hoewel Nederland officieel neutraal was, waren er inofficiële contacten met Frankrijk en Engeland. De voorgaande maanden was al meerdere malen gewaarschuwd voor een Duits offensief. Polen, Noorwegen en Denemarken waren al eerder overvallen.

De Duitse inval in Nederland was geen hoofddoel, maar onderdeel van de verovering van België en vooral Frankrijk, en daarna zou Engeland aan de beurt komen. Nederland was van belang vanwege de vliegvelden die een goede uitvalbasis richting Engeland zouden vormen. Bovendien zou de rijkdom van Nederland Hitlers kostbare oorlogen kunnen financieren.

De Nederlandse legerleiding wist dat men het niet lang tegen het goed bewapende en geoefende Duitse leger zou volhouden. Het plan was zich terug

[I]

Bekendmaking

Sterke Duitse troepeneenheden hebben de stad omsingeld.

Jeder weerstand heeft geen zin meer.

Duitschland vecht niet tegen uw land, maar tegen Engeland.

Alleen maar gedwongen, in't vervolg van dezen strijd, heeft het Duitse Leger in u land moeten binnendringen.

Het Duitse Leger beschermt leven en eigendom van ieder vredelievend burger.

Maar de Duitse Troepen zullen iedere gewelddadigheid door de bevolking begaan, met den dood bestraffen.

Jeder burger is verplicht zijne bezigheden na te gaan.

Aldus dient hij de belangen van zijn eigen volk.

te trekken in de zogenaamde Vesting Holland in West-Nederland, beschermd door de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Grebbelinie was een stevige verdedigingslinie die niet onder water gezet kon worden, omdat hij te hoog lag. In de Vesting Holland zou gewacht worden op Engelse en Franse hulp om Duitsland terug te dringen. De Duitsers wilden juist zo snel mogelijk Nederland bezetten om te voorkomen dat Engelse of Franse troepen te hulp zouden snellen, en daar slaagden ze ook in.

Het Duitse aanvalsplan was tweeledig, met gebruik van luchtlandingstroepen ver voor de eigen troepen uit, en een traditioneel grondoffensief in Noord-, Midden- en Zuid-Nederland. De Duitse vliegtuigen die zeer vroeg in de morgen over Nederland vlogen baarden geen opzien, want men dacht dat die Engeland zouden gaan bombarderen. Boven de Noordzee draaiden de bommenwerpers echter om en begonnen de Nederlandse vliegvelden te bombarderen om de Nederlandse vliegtuigen uit te schakelen. Dat lukte voor het overgrote deel dankzij het verrassingseffect. Daarna landden rond Den Haag parachutisten en transporttoestellen met grondtroepen. Het Duitse plan was om het kabinet, de koninklijke familie en de legerleiding gevangen te nemen. Er werden pamfletten boven Den Haag uitgeworpen waarbij het krakkemikkige Nederlands van de **BEKENDMAKING** niet zal hebben bijgedragen tot de boodschap.

De Duitse parachutisten waren te ver uit elkaar op de grond geland en het was erg moeilijk om daar grotere eenheden van te maken. Bovendien hadden ze alleen lichte wapens bij zich. De langzame transporttoestellen waren een gemakkelijk doelwit en landden bovendien op verschillende plaatsen. Rond Den Haag braken veel gevechten uit, maar de Duitsers slaagden niet in hun opzet.

In het noorden rukten Duitse troepen zonder moeite via Groningen en Friesland op tot de Wons-

stelling voor de Afsluitdijk. De bedoeling was dat ze via de Afsluitdijk Noord-Holland konden binnenvallen. De Duitse troepen realiseerden zich dat de verderop gelegen zeer moderne verdedigingsstelling Kornwerderzand niet gemakkelijk te nemen zou zijn en zij besloten af te wachten.

In het zuiden wilden de Duitse troepen via Limburg en Noord-Brabant de Moerdijkbruggen bereiken en vandaar via Dordrecht naar Rotterdam doorstoten. Een aantal Maasbruggen was op listige wijze ingenomen door Duitsers en Nederlandse nationaal-socialisten, die zich soms in gestolen Nederlandse uniformen hadden gestoken. Bij de Moerdijkbruggen waren Duitse parachutisten geland om deze bruggen vast te houden tot de Duitse troepen er waren. Datzelfde gebeurde in Rotterdam, waar parachutisten en soldaten, die met twaalf watervliegtuigen waren geland, de Maasbruggen in handen kregen.

De eerste oorlogsdag was op bijna alle plaatsen succesvol verlopen voor de Duitsers, waartoe vooral het verrassingseffect, de bewapening en de ervaring van de Duitse soldaten hadden bijgedragen. Franse troepen waren te hulp gekomen in Noord-Brabant en later in Zeeland, maar konden niet veel meer uithalen.

Het kabinet protesteerde officieel tegen deze onverhoedse aanval, verder volgden alleen legercommuniqués, die achterliepen op de werkelijkheid en uitmunten in optimisme.

BEKENDMAKING.

De Regeering doet in deze voor Nederland ernstige tijden een beroep op den moed en de kalmte der bevolking.

BIJ NADERING VAN DEN VIJAND BLIJVE DE NIET ONDER DE WAPENEN GEROEPEN BURGER RUSTIG IN ZIJN WOONPLAATS EN BESCHERME DOOR ZIJN TEGENWOORDIGHEID HUISGEZIN, HAVE EN GOED.

Door het verlaten van zijn woonplaats stelt hij zich aan het gevaar bloot om tusschen de strijdende partijen te geraken en loopt hij groote kans elders noch voedsel, noch onderdak te vinden.

Het overschrijden van rivieren zal in den regel onmogelijk blijken.

Ook bij gevaar voor aanvallen uit de lucht blijve de bevolking rustig en neme zij nauwkeurig in acht de bij „Openbare bekendmaking” voorgeschreven gedragsregels voor geval van dergelijke aanvallen.

DE REGEERING VERBIEDT AAN ALLE NEDERLANDERS, DIE NIET BEHOOREN TOT DE KRIJGSMACHT VAN DEN STAAT, MET DE WAPENEN AAN DEN STRIJD DEEL TE NEMEN.

Aangezien de burgerwachten uitsluitend bestemd zijn voor het verrichten van politiediensten en zij ook overigens niet behooren tot de krijgsmacht van den Staat, is het ook aan de leden hiervan — ook al zijn zij in uniform gekleed — uitdrukkelijk verboden met de wapenen aan den strijd tegen den invaller deel te nemen.

Hoe loffelijk ook uit een oogpunt van vaderlandsliefde, een deelneming aan den strijd door daartoe onbevoegden kan onze rechtvaardige zaak slechts schaden en zou den vijand er toe kunnen brengen om over te gaan tot het nemen van vergeldingsmaatregelen.

Niemand late zich door woord of bedreiging overhalen om trouw te beloven aan den vijand, om **inlichtingen** te geven over onze strijdkrachten of om **arbeid** te verrichten, waardoor hij aan de krijgsverrichtingen tegen zijn vaderland zou deelnemen. De vijand heeft niet het recht daartoe te dwingen.

IEDER BLIJVE ZOOVEEL MOGELIJK RUSTIG AAN ZIJN GEWONE BEZIGHEDEN, BLIJVE TROUW AAN DE EIGEN REGEERING EN VOLGE STIPT HAAR BEVELEN OP.

's-Gravenhage, 10 Mei 1940 19

De Voorzitter van den
Raad van Ministers.

De verontwaardiging over de Duitse inval was groot en door het gemak waarmee de Duitsers zo snel optrrokken, begonnen allerlei verraadgeruchten de kop op te steken en op de eerste oorlogsdag werden duizenden leden van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) gevangengezet. Zij werden ervan verdacht de binnenvallende Duitsers te helpen, wat op een enkele uitzondering na niet het geval was. Ondanks dat al deze vermeende landverraders achter slot en grendel zaten, kwamen er nog steeds verhalen over gewapende burgers die de Duitsers hielpen. De angst voor deze zogenaamde Vijfde Kolonne zat er diep in en ook de legertop geloofde dat er groepen waren die op arglistige wijze de Duitsers hielpen. Overal had men parachutisten zien landen, of in elk geval had de buurman ze zien landen, en soms werden daar Nederlandse soldaten op afgestuurd.

Daarnaast deden de meest vreemde verhalen de ronde. Over Duitse parachutisten die als nonnen waren verkleed, of men zag overal lichtsignalen die de vijand moesten helpen. Politieagenten en soldaten reageerden nerveus op elk bericht, waar of niet waar, en er werd vaak volstrekt overbodig geschoten. Zo waren er politieagenten die in de eerste oorlogsdagen met hun dienstpistool op Duitse vliegtuigen schoten. De **BEKENDMAKING** van de regering waarin het burgers verboden werd om 'met den wapenen aan den strijd deel te nemen' komt nu wellicht enigszins overdreven over, maar heeft met die Vijfde Kolonne-angst te maken. Er waren ook tal van optimistische geruchten, onder andere dat Italië de oorlog aan Duitsland had verklaard of dat er duizenden Engelsen waren aangekomen in Rotterdam.

In Midden-Nederland waren de Duitsers probleemloos door de Achterhoek en Twente getrokken. De opgeblazen bruggen over de IJssel zorgden voor enig oponthoud, maar met gebruikmaking van rubberbootjes en het slaan van pontonbruggen kwamen de Duitsers relatief snel de rivier over. Aan het eind van de dag stonden zij voor de goed verdedigde Grebbelinie. De eigenlijke gevechten zouden pas de volgende dag beginnen. In het zuiden waren de Duitsers over de Maas getrokken en moesten daarna strijd leveren bij de Peel-Raamstelling. Al op de eerste dag waren Franse troepen te hulp gekomen en op de tweede dag hadden deze aangekondigd dat zij Breda stevig zouden verdedigen tegen de uit het oosten oprukkende Duitsers. De stad moest worden

geëvacueerd, en zo gingen tussen de veertig- en vijftigduizend inwoners die zondag lopend de stad uit. Een groep keerde snel weer terug, omdat Breda spoedig bezet was door de Duitsers, maar een andere groep kwam voor de Duitse troepen uit in België terecht en ging pas veel later terug naar huis.

Diezelfde zondag bereikten de Duitse tanks de Moerdijkbrug, die, net als de bruggen bij Dordrecht en Rotterdam, al door Duitse parachutisten was bezet. Tussen de Moerdijk en Rotterdam bevonden zich meer dan vijfhonderd Duitse militairen, die ook nog versterking kregen. Er waren meer Nederlandse dan Duitse troepen, maar de Nederlandse aanvallen waren slecht gecoördineerd en de soldaten schrokken terug van elke Duitse tegenaanval. In plaats van met velen een geconcentreerde aanval uit te voeren werden de Nederlanders op een breed front ingezet waardoor ze weinig bereikten. Ook hier zorgden geruchten voor foute beslissingen, het geven van tegenstrijdige orders en het inzetten van soldaten op de verkeerde plaats. De legerleiding en de lokale commandanten wisten nauwelijks wat waar gebeurde en liepen steeds achter de feiten aan.

Niets weerhield de Duitse tanks, eenmaal over de Moerdijk heen, op te rukken naar Dordrecht. Dat ging zo snel dat de Nederlandse commandant aldaar de berichten daarover eerst niet geloofde. Deze commandant was overste J.A. Mussert, een oudere broer van de leider van de NSB, waardoor hij door zijn ondergeschikten werd gewantrouwd. Dat was geheel ten onrechte, maar het kostte hem wel zijn leven. Toen de Duitsers Dordrecht in handen hadden, werd door sommigen gedacht dat de overste de stad aan de Duitsers had verraden en een lagere officier wilde hem daarom arresteren. Toen Mussert bij deze onbesuisde arrestatie even zijn handen liet zakken, werd hij door die officier prompt doodgeschoten.

[2]

14 mei 1940

Het bombardement op Rotterdam en de capitulatie

De ontgoocheling was groot toen bleek dat koningin Wilhelmina en de ministers besloten hadden 'den zetel der Regeering naar elders te verplaatsen'. Het leek voor velen een ordinaire vlucht, want hoe zou het nu verdergaan met de rest van Nederland? Eerst was gedacht dat de koningin naar Zeeland zou gaan, omdat die provincie nog veilig leek, maar het was duidelijk dat een Duitse overwinning niet lang op zich zou laten wachten.

Hoe had het zo ver kunnen komen? In het noor-

den, bij de verdedigingswerken van Kornwerderzand, voor de Afsluitdijk, werd sporadisch gevochten. Het gerucht ging dat de Duitsers bij deze 'Bloedwal' ontelbare verliezen hadden geleden, maar waarschijnlijk zijn daar in totaal slechts twintig Nederlandse en Duitse soldaten gesneuveld.

Dat was bij de Grebbelinie anders: daar leek de Nederlandse verdediging stand te houden, maar al op 13 mei konden de Duitsers doorbreken, waarbij ze zo'n driehonderd man verloren en Nederland

[3]

PROCLAMATIE

AAN HET NEDERLANDSCHE VOLK!

De loop van de krijsverrichtingen hier te lande heeft Hare Majesteit de Koningin en Haar Ministers doen besluiten, den zetel der Regeering naar elders te verplaatsen. Dit besluit is genomen na rijpe overweging en op goede gronden. Het Koninkrijk der Nederlanden bestaat immers niet alleen uit het gebied in Europa; van evenveel betekenis zijn de gebiedsdeelen overzee, waaraan ons kleine land sinds eeuwen zijn belangrijke positie te midden der volkeren voor een zeer groot deel heeft te danken. De Regeering heeft den duren plicht, het bestuur over ALLE gebiedsdeelen van het Koninkrijk te verzekeren. Zij mag niet het gevaar loopen, door een plaatselijk doordringen van den vijand te worden afgesneden. Zij kan de belangen van het Moederland ook behartigen, wanneer zij elders in nauw overleg met onze bondgenooten kan handelen en besluiten.

Nederland blijft derhalve onder het bestuur van zijn wettige Regeering. Als haar hoogste vertegenwoordiger hier te lande treed ik op. Alle Departementen van Algemeen Bestuur, Besturen van Provinciën en Gemeenten blijven in hun bevoegdheden, en verzekeren de voorziening in de noodzakelijke behoeften der bevolking. Alle berichten vanwege den vijand, als zou het Nederlandsche Volk van zijn leiding zijn verlaten, zijn derhalve BESLIST onwaar.

De burgerij moet haar eersten plicht blijven vervullen, met rust en vastberadenheid de beproevingen doorstaan, waaraan wij buiten onze schuld zijn onderworpen, zooals de weermacht onder zeer moeilijke omstandigheden met voorbeeldigen moed HAAR eersten plicht, de verdediging des Vaderlands, nakomt.

De militaire toestand kan thans als volgt worden geschetst: In de Noordelijke Provinciën heeft de vijand zich vastgezet. Een poging, om den Afsluitdijk te forceeren, is tot nu toe vrijdeld. Het Noordelijke gedeelte van Rotterdam is vast in onze handen. Het veldleger is hedennacht teruggenomen op onze bekende nieuwe Hollandsche Waterlinie. De stelling van Den Helder is volkomen intact. In Brabant is de toestand onzeker. Zeeland is vast in onze handen. Onze luchtverdediging blijft niettegenstaande de geleden verliezen paraat. De strijd is zwaar. Hij is echter waard, gestreden te worden, omdat het gaat om ons zelfstandig volksbestaan, dat wij eeuwen geleden onder leiding van Oranje hebben veroverd.

Leve Hare Majesteit de Koningin!

Leve het Vaderland!

De Generaal Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht,
H. G. WINKELMAN

Algemeen Hoofdkwartier 14 Mei 1940.

bijna vierhonderd. Ook hier ontstonden veel verhalen over jonge, fanatieke ss-soldaten die zich niets van het oorlogsrecht aantrokken, waar onze dienstplichtige militairen niet tegen opgewassen waren. In werkelijkheid waren de ss'ers onervaren soldaten, die op de Grebbeberg hun eerste gevechtsservaring opdeden.

Het derde strijdtoneel liep geheel anders af. Duitse soldaten, die op de Maas waren geland, konden de Maasbruggen bezetten, in afwachting van de Duitse tanks die oprukten vanuit Dordrecht. Ook waren er al Duitse soldaten op de noordoever van de Maas maar de verdediging in Rotterdam was feller dan verwacht. De Duitsers zaten er vast en die veertiende mei riep de Duitse commandant de hulp in van de Luftwaffe om door middel van een kort bombardement de Nederlandse verdediging te breken. Toen de bommenwerpers van Duitse vliegvelden vertrokken, waren al onderhandelingen bezig tussen de twee partijen. Die onderhandelingen liepen stroef en kostten veel tijd, maar de Duitse commandant was van mening dat de onderhandelingen goed verliepen en een bombardement dus onnodig was. Hij probeerde de vliegtuigen te laten omkeren, maar door communicatieproblemen ging dat gedeeltelijk mis: een van de twee formaties vloog terug, maar de andere, Heinkels, liet wel zijn bommen vallen. De oude binnenstad werd verwoest en er vielen ruim negenhonderd doden. Het was de eerste keer dat Nederland met zo'n bombardement werd geconfronteerd en de ontzetting was dan ook groot. Tot ver in de omtrek waren de rookwolken van het brandende Rotterdam zichtbaar.

Een dag later was de vijfdaagse Duitse veldtocht voorbij en op 15 mei werd de capitulatieovereenkomst door de opperbevelhebber generaal H.G. Winkelman en zijn Duitse tegenstander getekend. Zeeland was buiten de capitulatie gehouden omdat daar nog Franse troepen waren en Winkelman niet over hen kon beslissen. Ruim vijfentwintighonderd

burgers en meer dan tweeduizend soldaten waren in die vijf meidagen omgekomen. Enkele honderden Nederlanders hadden zichzelf van het leven beroofd; in Amsterdam betrof het meer dan honderd Joden. Honderden, wellicht duizenden trachtten via IJmuiden en Scheveningen het land te verlaten, maar dat lukte slechts weinigen. De Nederlandse marine kon gemakkelijk naar Engeland ontkomen en zou de komende vijf jaar aan geallieerde kant worden ingezet. Nederlandse koopvaardij schepen moesten naar een geallieerde of neutrale haven uitwijken om niet in Duitse handen te vallen.

Winkelmans **PROCLAMATIE** liep achter op de feiten en was nog vol optimisme, maar of de lezers hem geloofden blijft de vraag. Dezelfde dag richtte Winkelman in een dagorder een 'woord van hulde' aan de troepen en meldde dat hij vervuld was van 'diepe bewondering en dankbaarheid' en dat de oorzaak van de nederlaag in hoofdzaak lag in 'de wanverhouding in het bezit van materiële middelen', maar dat 'aan de soldateneer is voldaan'. Veel soldaten snaptten dat maar nauwelijks: zij waren bewapend, strijdlustig en hadden de vijand nog niet eens gezien!

[3]

14 mei 1940

Een garnizoensplaats onder Duitse bezetting

De burgers van Harderwijk hoorden op de Nederlandse radio positieve berichten over het verloop van de oorlog, maar werden snel geconfronteerd met de werkelijkheid van een Duitse bezetting. Men was in deze garnizoensplaats wel soldaten gewend en ook vreemdelingen waren er niet onbekend, want tijdens de Eerste Wereldoorlog herbergde Harderwijk veel Belgische vluchtelingen. De plaats lag buiten een directe gevechtzone en werd een opvangplek voor evacués uit bedreigde gebieden. Er lagen plannen klaar om de bevolking weg te halen

uit gebieden die onder water gezet zouden worden. Dat was het geval bij de Grebbelinie en het was duidelijk dat daar ook gevochten zou worden, terwijl dit op de Veluwe niet zou gebeuren. Van Ede tot Nijkerk werd de bevolking haastig afgevoerd en Harderwijk kreeg achtduizend bewoners van Nijkerk erbij, inclusief de veestapel.

De burgemeester kreeg het bijzonder druk. Zo moest hij bijvoorbeeld voor noodgeld zorgen, omdat de reguliere geldaanvoer stokte. Ook kondigde hij onder de kop 'Vluchtoord Harderwijk' een alge-

[4]

DUITSCHER BEZETTING.

De Burgemeester der Gemeente Harderwijk brengt ter algemeene kennis van de ingezetenen en geëvacueerden, dat:

- 1 de Gemeente Harderwijk vanaf heden Duitse bezetting heeft gekregen.
- 2 op de straat iedere volksverzameling wordt verboden.
- 3 de voorschriften inzake de verduistering blijven gehandhaafd.
- 4 verspreiding van valsche geruchten verboden is en streng zal worden gestraft.
- 5 de bevolking wordt aanbevolen rustig te blijven.
- 6 het verboden is - behalve aan hen die een openbaar ambt bekleeden - zich op straat te bevinden nadat de duisternis is ingetreden.
- 7 **het ten strengste verboden is, de radio af te stemmen op Engelsche en Fransche stations.**

Gegeven op bevel der Duitse bezetting.

Harderwijk, 14 Mei 1940

De Burgemeester van Harderwijk,
J. DE JONG SAAKES

meen koopverbod van levensmiddelen af, behalve voor brood, vlees, eieren, melk en boter. Dat waren maatregelen om hamsteren te voorkomen en om rust en orde te waarborgen. Het was een vreemde situatie, waar de eigen inwoners blij waren dat de oorlog niet in hun plaats had huisgehouden. De evacués echter maakten zich grote zorgen hoe ze hun huizen zouden aantreffen: geheel vernietigd of licht beschadigd, en zou de verlaten plaats geplunderd zijn?

Op 14 mei waren vier Duitse officieren de burgemeester komen vertellen dat Harderwijk bezet was en 's avonds kwamen achthonderd soldaten hun bivak opslaan. De burgemeester moest in een pamflet bekendmaken dat Harderwijk bezet was en dat gebeurde onder de duidelijke kop **DUITSCH BEZETTING**. Zo was de burgemeester in één klap 'burgemeester in oorlogstijd' geworden met de onmogelijke opdracht de belangen van zijn burgers te verenigen met Duitse opdrachten. Een gemeentelijke bekendmaking van diezelfde dinsdag 14 mei ging over het invoeren van de Duitse zomertijd, die direct moest worden ingevoerd. Deze bekend-

making ging nog uit naam van de commissaris der Koningin van de provincie Gelderland, maar dat zou snel anders gaan. Nadat op 27 mei het militaire bestuur werd opgevolgd door een burgerlijk bestuur onder leiding van Arthur Seyss-Inquart, werd de burgemeester voortaan de schakel tussen de Duitse bezetter en de bevolking.

Op 16 mei konden de bewoners van Nijkerk weer terug naar huis, het noodgeld werd ingetrokken evenals het koopverbod van levensmiddelen, hoewel je maar voor één dag mocht inslaan. Het leek of het gewone leven terugkeerde, waarbij de Nederlandse soldaten waren vervangen door Duitse. Dat betekende wel dat de *Ortskommandant*, ook na invoering van het burgerlijk bestuur, nog veel te zeggen had in Harderwijk.

De problemen waar de burgemeester voor gesteld werd, zouden al snel niet alleen meer gaan over rust en orde, de volksgezondheid of een eerlijke verdeling van levensmiddelen. Dat waren zaken waar de bezetter en de Nederlandse overheid het wel over eens waren, want dat was in beider belang. Het was de door de Duitsers beoogde nazificering, inclusief het verwijderen van de Joden uit de samenleving, die ervoor zorgde dat burgemeesters steeds vaker voor vragen van eer en geweten kwamen te staan. Sommige weigerden na enige tijd om mee te blijven doen, namen of kregen ontslag en werden meestal vervangen door een volgzamere NSB-burgemeester. Andere bleven tot het eind van de oorlog doorschippen en moesten zich daarna verantwoorden. De burgemeester van Harderwijk werd 15 november 1940 op eigen verzoek wegens ziekte eervol ontslag verleend. De week erop nam hij ondanks zijn ziekte officieel afscheid. Zijn opvolger zou begin september 1944 onderduiken en pas weer op 18 april 1945 opduiken bij de bevrijding van Harderwijk.

[4]
14 mei 1940

Vluchtoord Harderwijk

De Burgemeester der gemeente Harderwijk kondigt met ingang van **MAANDAG 13 MEI 1940** voor **TWEE** dagen een

algeheel verkoopverbod

af van alle soorten levensmiddelen.

Onder dit verbod vallen niet de navolgende artikelen: brood, vleesch, eieren, melk en natuurboter.

Overtreding van dit verbod zal streng worden gestraft.

Harderwijk, 12 Mei 1940.

De Burgemeester van Harderwijk,
J. DE JONG SAAKES.

NSB'ers massaal gevangengezet

Mevrouw M. Mussert-Witlam, de echtgenote van de leider van de NSB, ir. Anton Mussert, was een van de tienduizenden (vermeende) NSB-leden die op de eerste oorlogsdag door de Nederlandse autoriteiten gevangen waren gezet. **TER HERINNERING 10/15'5'40** is een uniek herinneringsboekje met plaatjes en gedichten over die tijd. Het is door een aantal van haar medegevangenen opgedragen aan 'Kameraadske' Mevrouw Mussert.

Met 'Na deez' broederstrijd/Komt een bet're tijd/
Help ons met Uw daad/Marscheert allen mee' ein-

digd dit boekje. Haar man had aan internering weten te ontkomen door zich te verbergen en hij pochte er later wel over dat hij 'de eerste onderduiker in Nederland' was geweest. De gearresteerde NSB'ers zouden zich er later op beroepen dat zij de eerste slachtoffers van de oorlog waren geweest en er zouden reünies worden gehouden door betrokkenen.

Voor de oorlog hadden de autoriteiten zich gebogen over wie er preventief opgesloten zou moeten worden in het geval van een vijandelijke inval. Die potentiële landverraders zouden op deze manier ge-

[5]

neutraliseerd worden. Er kwamen lijsten met buitenlanders – vooral Duitsers – en met Nederlanders – voornamelijk NSB-functionarissen – maar ook kopstukken van de Communistische Partij van Nederland (CPN). In de praktijk werden veel meer mensen opgepakt en geïnterneerd, want de angst voor landverraad zat diep. De massale interneringen van NSB'ers, die duurden tot de capitulatie van Nederland, werden door hen als een groot onrecht gezien. De overgave van Nederland kwam voor hen als bevrijding en de Duitse soldaten werden als de bevrijders gezien. Dat maakte de partij nog pro-Duitser dan deze al voor de oorlog was.

Mussert, een kundige waterstaatsingenieur, had in 1931 de NSB opgericht, die programmatisch leek op de Duitse nationaalsocialisten. Hij was een knap organisator en de NSB bleef groeien onder zijn autoritaire leiding. Het was een 'beweging', als dynamisch onderscheid met de andere partijen die als achterhaald en in hokjes denkend werden bestempeld. Het programma was antisocialistisch, anti-communistisch en nationalistisch en was gebaseerd op het programma van de Duitse NSDAP, hoewel de racistische en antisemitische onderdelen nog niet waren overgenomen. Het zou niet lang duren of dat zou ook een belangrijk onderdeel van het NSB-programma worden.

De parlementaire democratie moest volgens Mussert worden afgeschaft en er zou een krachtige leider moeten komen die de volkswil vertegenwoordigde. In eerste instantie was Mussolini het grote voorbeeld voor Mussert. Hij was daarin overigens niet de enige in Nederland. Later zou Mussert zich aan Hitler spiegelen, die hij zag als een absoluut genie, die Duitsland er weer helemaal bovenop had gebracht.

Het leek of vooral boeren en middenstanders zich tot de NSB aangetrokken voelden, maar onder de NSB-leden waren vrijwel alle lagen van de bevolking te vinden. De 'beweging' was een echte partij met leden, goed bezochte landdagen en voorzien van geüniformeerde knokploegen naar Duits voorbeeld, de Weer Afdeling of WA. Deze moest in de eerste plaats Mussert en partijbijeenkomsten beschermen. De NSB had een vrouwenafdeling en een jeugdafdeling en leek, behalve het strikte leidersbeginsel en afkeer van de democratie, bijna op een gewone partij. Er werd ook meegedaan aan verkiezingen, wat voor een antidemocratische en anti-parlementaire partij een merkwaardige keuze leek. De redenering was dat men door het vormen van een meerderheid in het parlement deze van binnenuit zou kunnen laten exploderen.

In april 1935 haalde de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen 8 procent van de stemmen, een absoluut record voor een nieuwkomer, en de NSB dacht dat dit het begin van grote overwinningen zou zijn. Het bleek een eenmalig succes te zijn. Het zorgde er bovendien voor dat de NSB te maken kreeg met een groeiende oppositie; niet alleen van links, maar onder andere ook van kerkelijke kant, waarbij de rooms-katholieke en de gereformeerde kerken vooroplieten. Hun geestelijke leiders maakten bekend dat NSB'ers niet welkom waren, omdat hun ideologie in strijd was met de beleden godsdienst. Dat betekende dat NSB'ers geen communie mochten doen en niet kerkelijk mochten trouwen.

De buitenlandse agressie van Hitler-Duitsland werd niet afgekeurd door de NSB, wat haar isolement in Nederland vergrootte. Het groter wordende antisemitisme van de NSB en haar verdediging van het Duitse antisemitisme droegen hieraan bij. De regering nam maatregelen tegen de NSB. Het geüniformeerd marcheren van de WA werd aan banden gelegd, ambtenaren mochten geen kaderfuncties meer vervullen bij de jeugdorganisatie Nationale Jeugdstorm en geen NSB-lid worden. Door deze uitsluiting verloor de NSB leden, maar zij die bleven waren nog meer overtuigd van hun zaak. De NSB zou klein blijven, mede doordat het overgrote deel van de Nederlanders trouw bleef aan de eigen zuil.

[5]

10-15 mei 1940

LITERATUUR

R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging, 1931-1935*, Amsterdam 2009.

INSTRUCTIES VOOR ALLE REDACTEUREN

De Duitse Militaire Bevelhebber in Nederland heeft de volgende voorschriften voor de Nederlandsche pers gegeven:

De bladen zijn gehouden het volgende niet te publiceeren:

Artikelen, berichten, mededeelingen, feuilletons, enz., die, op welke wijze dan ook, schade kunnen doen aan de Duitse politiek of de Duitse weermacht, alsmede mededeelingen over de Duitse weermacht.

Verder: vermeldingen over het verkeer, zoowel te land, te water als in de lucht, beschrijvingen en schetsen van gevechtshandelingen of vroegere gevechtsterreinen in Nederland, berichten uit Engelsche, Fransche en Belgische bronnen, alsmede uit bronnen van het overige buitenland, welke beschouwd kunnen worden als vijandig gezind tegenover Duitschland.

Daartegenover dienen de bladen regelmatig te publiceeren:

Het dagelijksch Legerbericht van het Duitse weermachtscommando, alle mededeelingen en in het bijzonder de speciale mededeelingen, van den draadloozen dienst (Deutschlandzender), de communiqués en mededeelingen van de Duitse militaire autoriteiten en van de Duitse vertegenwoordiging in Nederland.

Het is verboden advertenties in cijferschrift op te nemen.

Elke advertentie moet den naam en het adres van den adverteerder bevatten.

De bladen moeten drie exemplaren van de eerste honderd exemplaren van elke uitgave onmiddellijk aan het naastbijzijnde plaatselijk commando inleveren.

Indien vergripen tegen den inhoud of tegen den geest van deze persordonnantie worden geconstateerd, dan zal het betrokken blad worden verboden.

De Directie en Hoofdredactie gelasten de allernauwkeurigste naleving van bovenstaande voorschriften. Hiermede strijdige handelingen zoowel als nalatigheid zullen ontslag ten gevolge hebben.

17 MEI 1940